

Nazim CƏFƏRLİ

AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun
“Dövlət və Konstitusiyaya hüququ” şöbəsinin müdiri,
h.e.d., professor, Əməkdar müəllim

SOVET HÜQUQ SİSTEMİNDƏN HÜQUQİ SİSTEM- LƏRİN YENİ TİPİNƏ DOĞRU

Açar sözlər: Sovet hüquq sistemi, transformasiya problem, hüquq sisteminin dinamikası, hüquq sisteminin xüsusiyyətləri, pozitiv inkişaf, milli ideya

Ключевые слова: советская правовая система, проблема трансформации, динамика правовой системы, особенности правовой системы, позитивное развитие, национальная идея

Key words: Soviet legal system, problem of transformation, dynamics of the legal system, peculiarities of the legal system, positive development, national idea

Cəmiyyət, hüquq və dövlət inkişaf etməkdə olan, dinamik, tamamlanmış təzahür formalarıdır. XX əsrin sonunda, xüsusilə yeni XXI əsrin əvvəlində, bir çox dövlətlər, o cümlədən Azərbaycan Respublikası ümumi siyasi və hüquqi təhlükəsizliklə bağlı tələblər nəzərə alınmaqla öz hüquqi sistemlərini yenidən formalaşdırmaq məcburiyyətində qaldılar. Azərbaycan üçün məqbul hüquqi təhlükəsizlik tamamilə kənar müdaxilə olmadan özünü müəyyən etmədə və hüquqi sistemin reflekslərində ifadə olunan inkişafın xüsusi istiqamətinin seçimi sayılır. Mürəkkəb siyasi və sosial-iqtisadi şəraitdə Azərbaycan öz hüquqi inkişafının əsas rəhbər istiqamətlərini seçməyə üstünlük verdi.

Mövcud problemin aktuallığı son onilliklərdə Azərbaycan cəmiyyətində baş vermiş fundamental həyati dəyişikliklərdən irəli gəlir. İctimai şüurda və sosial-hüquqi hərəkətlərdə meydana gəlmiş və hazırda da meydana gələn dəyişikliklərin nəticəsi olaraq, yeni dərin fikirlərlə onları tamamlamaq zəruridir.

Azərbaycan həqiqətinin tanınmasının yeni sis-

temi onu göstərir ki, sosial sistemləri araşdırarkən birinci yerə təbii və ayrılmaz hüquqları və azadlıqları ilə birgə mövcud olan abstrakt “insan”ı deyil, onun lider rolunu müəyyən etmiş Azərbaycan Respublikasının konkret vətəndaşını nəzərdə tutmaq məqbul sayılır, bu halda bütün digər element sistemlərinin xüsusiyyəti ondan asılı vəziyyətdə olacaqdır.

Müasir Azərbaycanın hüquqi sistemində cəmiyyət ictimai həyatında bütün sahələrində münasibətlərin təşkilində xüsusi rol oynayır. Tələblərin formalaşmasına, təsdiq olunmasına və həyata keçirilməsinə dair həyati əhəmiyyətli ehtiyaclar meydana çıxır, cəmiyyətdə onun sabitliyə, harmoniyaya və firavanlığa doğru irəliləməsinə köməklik göstərən nisbətən yeni növ münasibətlərin mövcudluğu başlayır.

Müasir dövrdə yerli hüquqi sistemin onun inkişafına transformasiyası probleminə baxışı həyata keçirməzdən bilavasitə öncə, Azərbaycan Respublikasının hüquqi sisteminin təşəkkülündə, habelə onun dinamikasında meydana çıxan həmin xüsusiyyətlərin, tendensiyaların, ideyaların qısa xarakteristikasının nəzərə çatdırılması məqsədmüvafiq olardı. Çünki “bütün ümumbəşəri təriflərdə hüquq özünün davamlı, effektiv, ardıcıl-mükəmməl hüquqi sisteminin formalaşdırın konkret cəmiyyətin hüquqi mədəniyyətdindən qidalanır və təminatını ondan əldə edir. Ümumbəşəriyə gedən yol milli hüquqi sistemdən keçir. Sadəcə “konkret mədəni əsaslar olmadan hüququn dəyərlərini qəbul etmək qeyri-mümkündür” (17, 20)

Məlumdur ki, sosialist cəmiyyəti burjuaziya-dan, daha dəqiq ifadə edərək K.Marks tərəfindən tarixin tipologiyasına dair irəli sürülən sxemdən istifadə olunarsa kapitalist cəmiyyətdən radikal

şəkilə fərqlənir. Mövcud cəmiyyətin hüquqi sistemi aşağıdakı xüsusiyyətlərdə səciyyələnirdi:

Birinci xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, mövcud hüquqi sistem ideologiyaya və marksizm-leninizm nəzəriyyəsinə əsaslanırdı. Bu isə onu, həmçinin, ideologiyaya əsaslanan (yalnız dini) və onun hüquq qaydaları və müddəalarının rəsmi təfsirçilərindən asılı olan dini hüquqi sistemlə yaxınlaşdırırdı. Sovet hüquqi sistemində ideologiyalaşdırma özünün bariz ifadəsini roman-alman və ya presedent hüquqi sistemində olduğu kimi ciddi hüquqi müddəalara, hüququn subyektlərinə, o cümlədən ittiham olunan şəxsə yanaşmalarda deyil, sosial-sınıf normalarda tapırdı.

Hüquqi sistemlərin ideologiyalaşdırılması onun bütün siyasi kampaniyalara loyallığında, səhnələşdirilmiş məhkəmə oyunlarının – “xalq düşmənləri”nin üzərində “məhkəmə” proseslərinin keçirilməsində, habelə qanuna istiqamətlənməsində və ciddi hüquqi meyarlarda ifadə olunmasında deyil, ümumi partiya ruhuna – partiya xəttinə, onun qurultaylarının, plenumlarının qərarlarına, partiya rəhbərlərinin direktivlərinə və göstərişlərinə əsaslanırdı. Sovet hakimiyyətinin ilkin dövründə hüququn əsas mənbəyi qismində bolşevizmin ideologiyasını mənimsəyən inqilab hüquq düşüncəsi çıxış edirdi. Nəhayət, təşkilati nöqteyi-nəzərdən, hüquqi sistemin ideologiyalaşdırılması özünü kommunist partiyalarının hüquqi praktikaya – hüquq yaradıcılığına, hüquq tətbiq etməyə, hüquq təhsilinə birbaşa müdaxiləsində büruzə verirdi.

Kommunist ideologiyasından irəli gələn **ikinci xüsusiyyət** isə ondan ibarətdir ki, rəhbərlik edən şəxslərin gələcəkdə aradan qaldırılacaq və məhv olunacaq məcburi ziyankarlıq qismində nəzərdən keçirdikləri hüquqa mənfi münasibətdən ibarət olmuşdur. Sovet hakimiyyətinin qurulmasından dərhal sonra hüquqi ədəbiyyatda hüquq, xalq üçün “tiryək” təsiri bağışlayan dindən və mənfi təsirli dərman vasitələrindən daha təhlükəli olduğundan, əks-inqilabi predmet kimi qiymətləndirilirdi. Lakin tədricən Sovet hakimiyyəti, əsas xüsusiyyət kimi Sovet sistemində üstünlük təşkil etməyən və edilə bilmək imkanına da malik olmayan hüquqi nihilizm adlanmasına baxmayaraq, hüquq anlayışından (və həmçinin dövlət anlayışından), öz maraqları naminə onun güclü tənzimləyici imkanlarından istifadə etməyə başladı.

Sosialist hüquqi sisteminin **üçüncü xüsusiyyəti** dövlətin maraqlarının şəxsiyyətin maraqları

üzərində üstünlüyünün olmasında idi. Dövlət əleyhinə törədilən cinayətlər üçün daha sərt cəzalar müəyyən edilmişdir, sosialist (dövlət) mülkiyyətinə yönələn qəsdlər şəxsi mülkiyyət nisbətən daha sərt (ölüm cəzasına qədər) cəzalandırılırdı. Dövlət mülkiyyəti mülki hüquqi münasibətlərdə üstünlüyə və müstəsna mühafizəyə malik idi.

Xüsusi hüququn tətbiq sahəsi – ayrı-ayrı şəxslərin mülahizə azadlığının həcmi məişət məsələləri və ailə münasibətləri istiqamətində kəskin şəkildə məhdudlaşdırılmışdır. Ümumi hüquqi münasibətlər, əksinə, üstün, təzyiqedici və ümuməhatəli mövqeyə çevrilmiş oldu.

Partiya-dövlət rəhbərliyinin insan hüquqlarına münasibəti kəskin surətdə mənfi idi. Vətəndaşların mülki və siyasi hüquqları əhalinin sosial-iqtisadi minimumlarla (və ya hüquqlarla) və sabahkı gün üçün əminliklə müqayisədə ikinci dərəcəli qismində qiymətləndirilirdi. İnsan hüquqlarına dair beynəlxalq standartlar inkar olunur və pozulur, məcburi əmək, kifayət qədər məhdud çərçivədə yerdəyişmək azadlığı təcrübədə geniş yayılmışdır.

Dördüncü xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, hüquqi sistem partiya-dövlət rəhbərliyindən tam şəkildə asılı olmuşdur, onun fəaliyyəti isə inkvizisiya xarakterli araşdırma və məhkəmə prosedurların qarşı cəza, istiqamətindən tamamilə fərqlənmiş, ittiham olunanın hüquqları pozulmaqla obyektiv ittiham (Vətən xaininin hərəkətləri barədə heç bir məlumata malik olmayan və ya ola bilməyən ailə üzvləri də məsuliyyətə cəlb olunmuşdur), yaxud sərt ittiham (istənilən formada və həcmdə sosialist əmlakının talan olunmasına görə güllələnmə, əmək intizamının pozulmasına görə cinayət məsuliyyəti və s.) hallarına yol verilmişdir. Nəhayət, XX əsrin 50-ci illərinin ortalarında məhkəmədən kənar zorakılıq halları və ya hökm çıxarma daha geniş intişar tapmağa başlamışdır.

Sovet hüquqi sisteminin **beşinci xüsusiyyəti** hüququn mənbəyi qismində onun rolu praktiki baxımdan ondan ibarət olmuşdur ki, ümumi, prinsipial müddəalar partiya direktivlərində müəyyən olduğu kimi, “texniki”, habelə sosial-hüquqi tənzimətin müfəssəl məsələləri idarəetmə orqanlarının sahəvi aktlarında həll olunurdu. Konkret, yerli səviyyədə partiya orqanlarının və digər qurumların heç bir yerdə çap olunmayan təlimatları və göstərişləri mühüm rol oynayırdı.

Bununla yanaşı, sosialist sisteminin paradoks son nəticədə inkişafın bəyan edilməsində idi, yə-

ni artıq qeyd edildiyi kimi, bəzi hallarda sırf formallıq baxımından səslənsə də, əmək insanının maraqları, neqativ xüsusiyyətləri ilə birgə pozitiv inkişafın ciddi impulsu idi. Dövlət qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi və kodifikasiyası üzrə işlər həyata keçirmiş, qanunvericiliyin deklarativ xarakterli müddəaları ilə dolğun olan konstitusiyaları, məcəllələri və digər normativ-hüquqi materiaları yazmış və qəbul etmişdir. Zəhmətkeşlərin tələb və sorğularının nəzərə alınmasının, onların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin (təbii ki, Sovet Sosialist sisteminin mühüm əsasları ilə ziddiyyətə gətirib çıxarmadığı təqdirdə) nəzərə alınmasına diqqət yetirilmişdir. “Hüquqi sistem insanın dövlət qarşısında öhdəliyi ideyasına əsaslanmışdır. Vətəndaş yalnız dövlətin ona icazə verdiklərini həyata keçirə bilər. Dövlət isə sosializmin qurulması üçün zəruri sayılmayan hər bir şeyi qadağan edə bilər. Əgər Sovet hüququnun sosial-iqtisadi sahədə qanunvericiliyi (əmək hüququ, qadın və kişilərin hüquqi statusunun bərabərləşdirilməsi, pulsuz təhsil və tibbi xidmət hüququ) 70-80-ci illərə qədər dünyada liderliyə malik idisə, vətəndaşların siyasi və şəxsi hüquqları da im pozulurdu. İnsan hüquqlarına dair beynəlxalq standartlar inkar olunurdu” (15, 370).

XX əsrin 80-ci illərində SSRİ-nin süqutunu şərtləndirən postsovet hüquqi məkanında əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verməyə başladı. Baltıyanı keçmiş dövlətin Asiya hissəsində yeni dövlətlər meydana çıxdı. Bu transformasiya nəticəsində milli strukturda və Azərbaycan cəmiyyətində dəyişikliklər, iqtisadi əlaqələrin qırılması, digər respublikalarla dezintegrasiya meydana çıxdı. Elmi ədəbiyyatda dövlətin yerli tarixində mövcud dövr “keçid” adını almışdır.

Azərbaycan Respublikasında keçid dövrü tək-cə iqtisadi dezintegrasiya ilə xarakterizə olunmur, həm də vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasına cəhd göstərən, demokratik ideyaları təcrübədə həyata keçirilməsi vasitəsilə həqiqi demokratiyanın qurulmasına, konstitusion baxımdan təsbit olunmuş insan və vətəndaş hüquq və azadlıqların realizəsinə yol açan keyfiyyətə yeni dövlətin təşəkkülünə gətirib çıxarmış siyasi sistemdə əsaslı dəyişikliklərlə səciyyələnir.

Bu şəraitdə təbii olaraq, Azərbaycan cəmiyyətinin hüquqi sisteminin dinamikası təzahür edir. Buna görə də təsdiq etmək olar ki, dövlətçiliyin keçid dövrünün təşəkkülü və inkişafı ilə əla-

qədar keçid dövründə Azərbaycan cəmiyyətinin hüquqi sistemi fenomeni və onun anlayışı meydana çıxır. Məhz bu hüquqi sistem özünün spesifik məzmununa, strukturuna və məqsədlərinə, eləcə də dövlətin özü tərəfindən diktə və müəyyən olunmuş, keyfiyyətli transformasiya vəziyyətində ola bilən məqsədlərə malikdir. Doğrudur, nəzərə almaq lazımdır ki, keçid dövrü şəraitində hüquqi sistemin mütəmadi təşəkkülü intuitiv meydana çıxır və heç də həmişə tam həcmdə hüquq düşüncəsi səviyyəsində yaranan və dövlət orqanlarının normayaradıcılıq fəaliyyəti nəticəsində həyata keçirilən ideyaları özündə əks etdirmir.

Həmçinin, qeyd etmək lazımdır ki, hüquqi sistem artıq digər dövlətlərin hüquqi sistemlərində əksini tapan hüquqi ideya və prinsipləri – konstitusiya məhkəməsi ideyasını, hakimiyyətlərin böğüsü, insan hüquqları üzrə səlahiyyətli institutun yaradılması və s. ideyaları resepsiya edir. Hüquqi sistemin əhəmiyyətini, onun Azərbaycanda yeni dövlətçiliyin təşəkkülü prosesində vacibliyini göstərərək, bu anlayışın keyfiyyətə yeni məzmunla zənginləşdirildiyini vurğulamaq lazımdır.

İnsanların taleyüklü maraqlarına toxunan ictimai-siyasi quruluşun və mülkiyyətin formasının əsaslı dəyişməsi ictimai mühitdə ciddi qarşıdurmaya və nifaqa səbəb olmaya bilməz. Xalqlar iradələrini bildirmədən, ya da yeni dövlət quruluşunun rəsmi iradəsi əleyhinə, digər həyat tərzini və fəaliyyəti əsasında birləşirlər. Bu şəraitdə sosial statusun və sinfi mənsubiyyətin qarışdığı və çulğışdığı zaman, insanlar öz etnosunda, milli mənsubiyyətində müdafiə resursları və konsolidasiya edilmiş başlanğıclara malikdir.

Milli ideya onun məzmunun, qiymətləndirmənin və dəyişikliklərin təbiəti baxımından populyar və diqqəti cəlb edən sayılır. Onlar iqtisad-sosial proqramların həyata keçirilməsində, habelə tamhüquqlü və rəqabətədavamlı subyekt ola bilən xalqların iştirak etdiyi bazar münasibətlərinə uyğunlaşmada ciddi dayaq nöqtəsidir. Müvafiq olaraq, bu, mərkəzdənqaçma tendensiyasını, xalqların, o cümlədən hüquqi sistemlərdə özünü təyinləməsinə, yeni həll yollarının axtarılıb tapılmasını möhkəmləndirir.

Ölkəmizdə onillərlə komanda-inzibati sistemin üstünlük təşkil etməsi novator ideyalar, o cümlədən yeni hüquqi ideyalar üçün çox əlverişsiz mühit rolunu oynamışdır. Rejim ideoloji plüralizmə dözm nümayiş etdirməmişdir. Bu və ya

digər yeni ideyalar isə yalnız komanda-inzibati sistemlərin yuxarı təbəqəsinin inkişafına və onların möhkəmlənməsindən sonra həyata keçirilməsinə hesablanmışdır.

Hüquqi ideyalar sahəsində vahid tanınma yolu yuxarı səviyyədə təsbitin həyata keçirilməsi, nəticədə onların bu və ya digər qərarlarda ifadə olunmasından ibarətdir. Bununla əlaqədar, bir sıra əsas inqilabi məzmunlu müddəalar qanunlarda həyata keçirilmir, yaxud qanunların tətbiqi zamanı nəzərə alınmırdı. Azərbaycan SSR-in 1937-ci il və 1978-ci il tarixli Konstitusiyalarının heç də qeyri-məqbul sayılmayan, redaksiya xarakterli ayrı-ayrı ideyalarını, eləcə də onların tətbiqinin mühafizəkar təcrübəsini xatırlatmaq kifayətdir.

Komanda-inzibati sistemlərin böhranın aşkar olunduğu 1987-ci ildən başlayaraq, yeni ideyaları formalaşdırmaq, müdafiə etmək, bəzən də həyata keçirmək zərurətə çevrildi. Belə ki, məsələn, inzibati orqanlar tərəfindən pozulduğu təqdirdə, vətəndaşların bütün hüquqlarının məhkəmə müdafiəsinə dair imkanlar barədə ideya. Lakin aparat inadla müqavimət göstərir, lakin ədalət güman etməyə əsas verirdi ki, məhkəmə hakimiyyətinin genişləndirilməsi inzibati hakimiyyətin məhdudlaşdırılmasını göstərir. Nəzəriyyənin əsas konstruksiyaları komanda-inzibati sistemə xidmətin məqsədləri idi.

Bundan əlavə, dövlət və hüquq nəzəriyyəsi uzun müddət insana, habelə onun hüquqlarına və maraqlarına olan bütün növ münasibətlərə fərq qoymadan nüfuz etmişdir. İctimai maraqların fərdi maraqlar üzərində dayanması, insanın dövlət və onun aparatı qarşısında faktiki olaraq hüquqsuz vəziyyətdə olmasına əksərən nəzəri müddəalarda bəraət qazandırılırdı. Nəyahət, hüquqi təhsil, hüquqşünasların bütövlükdə dövlət və hüquq nəzəriyyəsinin müddəalarına uyğun hazırlanması dövlət aparatının itaətkar xidmətinin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır.

Hüquqi sistemlərin təhlili onun sübut edir ki, keçid dövründə hüquqi sistemin elementləri böhranı özünün təşkilati, funksional və digər tərəfləri baxımından sınaqdan keçirir. Belə şəraitdə hüquqi sistemlərin hər bir elementi keçid cəmiyyətin sistemli böhranlarını şərtləndirən mənfi xüsusiyyətlərin kütləsini özündə mənimsəyir.

Bütün mənfi hüquqi təzahürlərin hüquqi sistemlərin anlayışından istisna edilməsi onun ictimai proseslərin obyektiv ziddiyyətlərində təzahür etməsinə köməklik göstərmir, öyrənilən hadisəni

inkişafın daxili mənbəyindən məhrum edir. Hətta keçid hüquqi sistemlərin nəzərdən keçirilən radikal mövqeləri ilə birgə təhlili onun çoxsaylı çatışmazlıqları baxımından keçid dövründə hüquqi sistemlərin mövcudluğu faktının özünü inkar edilməsinə gətirib çıxarır. Şübhəsiz ki, hüquqi sistemlərin anlayışının həcminə yalnız zəruri və funksional vahidin sisteminin elementi kimi xarakterizə olunan və onun birbaşa məzmunununun tərkibinə daxil mənfi hüquqi hadisələri daxil etmək olar. Hüquqi sistemlərin elementləri vəziyyətini xarakterizə edən mənfi hadisələrə hüququn boşluğunu, hüquqi nihilizmi, hüququn mənbəyinin çoxluğu və ziddiyyətliliyi və s. aid etmək olar. “Keçid dövründə hüquqi sistemin təşkil edilməməsi və harmoniya pozuntusu qaçılmazdır, çünki onu mənfi uzaqlaşdırmaq hüquqi hadisələrdən uzaqlaşdırmağa nail olunmur” (19, 8).

Bu proseslərdə mövcudluğuna və özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətlərinə malik olmasına baxmayaraq, yerli hüquqi sisteminin inkişafının istənilən hüquqi formalaşması və inkişafına xas olan ümumi qanunlarla təşəkkül tapdığı barədə müddəanı müasir dövrdə heç bir halda inkar etmək olmaz. Hüquqi sistem yenidən meydana gəlir, özünün inkişafında varisliyi ifadə edir. Hüquqi sistemin bu və ya digər elementi çərçivəsində baş verən resepsiya hər normativ və institusional, həm də ideoloji səviyyələrdə baş verir. Müasir dövrdə hətta yerli hüquqi sistemin bir çox terminoloji elementləri əsaslı dəyişikliklərə məruz qalmamışdır. Onların funksional formalarının xarici təzahürləri dəyişmişdir.

Məlumdur ki, hüquq, hüquqi sistem və hüquqi mədəniyyət iqtisadi baxımdan fərdi xüsusiyyətlərlə, ideoloji, dəqiqlik, normanın ruhu baxımından isə insanın özü fərdiyyətini, müstəqilliyini, özünəməxsus mahiyyətini dərk etməsi ilə bağlılığa malik olduğu məlumdur. Bu anlayışlar mənşə, etimologiya, fərdilik, müstəqillik və özünəməxsusluq, habelə “mülkiyyət” sözünün “özünün” sözündən yarandığını göstərən və fərdə məxsusluğunu ifadə edən əmlakın əldə edilməsi anlayışları ilə bağlılığa malikdir. Cəmiyyətin təşəkkülü və inkişafının ilkin mərhələlərində mülkiyyətin kollektiv formaları və həyatın sosial təşkilinin mövcud formaları (ibtidai kollektivçilik, icmaların müxtəlif formaları) fərdi mülkiyyətin ayrılmasına, insan fərdiyyətinin formalaşmasına, eləcə də fərdin, şəxsiyyətin cəmiyyətin və dövlətin öz-

başinalığından müdafiə vasitəsi kimi özünü bürüzə verən hadisələrlə zəngin hüququn və hüquqi sistemin formalaşmasına qarşı ziddiyyətlərlə təzahür etmişdir.

Ümumiyyətlə, bütün məlum tarix, şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarını təsbit edən ilkin və ya əvvəlki hüquqi aktlar ictimai nemətlərin mülkiyyətçilərinin nümayəndələri tərəfindən yaradılmış və hər şeydən öncə ictimai nemətlərin mülkiyyətçilərinin müdafiəsinə yönəlmişdir, yəni istər quldurlar sinfinin yaratdığı yunan və ya roma qanunvericiliyi, istərsə də digər qanunvericilik və ya ayrı-ayrı hüquqi aktlar. Məsələn, 1215-ci ildə qəbul olunmuş Böyük Azadlıqlar Xartiyası ölkədən qaçmış sərbəst insanın azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilməməsi barədə, yalnız hakimlər tərəfindən çıxarılan qərarla öklə qanunvericiliyində müəyyən olunan hökmlə müəyyən məhrumiyyətə məruz qalmasına dair müddəanı özündə ehtiva edir. Analoji müddəalar 1679-cu il tarixli “Habeas Corpus Act”, 1789-cu il tarixli Fransanın İnsan və vətəndaş hüquqları Bəyannaməsi və s. sənədlərdə öz əksini tapmışdır. Yalnız XX əsrdə dünya sivilizasiyasının ümumi inkişafı, mədəniyyətdə fərdi başlanğıcların meydana gəlməsi, unikal insan anlayışının dərk olunması ona gətirib çıxardı ki, demokratik cəmiyyətlərdə hüquq bütün istiqamətlərə nüfuz etməklə, hamının və hər kəsin müdafiəsi vasitəsinə çevrilmişdir (25;10;9).

XX əsrin əvvəllərində keçmiş Sovet respublikalarında kommunist eskperimenti kimi prinsip etibarilə yeni cəmiyyət (təşkilatçıların fikrincə, belə cəmiyyət ümumi bərabərliyə və insan əməyinin sərbəstliyinə, ümumi xoşbəxtliyə və insanın insan tərəfindən istismarının yolverilməzliyinə əsaslanmalıdır) qurulmağa başlamışdır. Qeyd olunan ideyaların həyatda zorakı və sürətləndirilmiş şəkildə tətbiqi təcrübədə ciddi faciələrin yaranmasına gətirib çıxartdı. Keçmiş SSRİ-nin tərkibində ölkəmizin 70 illik inkişafının bu ən böyük tarixi ziddiyyəti məcburi “xoşbəxt etmə” metodunun sözügedən rifahının özünün məqsədini – insanlarını xoşbəxtliyini kütləvi şəkildə məhv etdiyini göstərdi.

Ümumənəzərə səviyyədə Azərbaycan Respublikasının hüquqi sisteminin öyrənilməsinin zəruriliyi keyfiyyətcə yeni situasiyanın mövcudluğunu şərtləndirir. Hər şeydən öncə, ittifaq dövlətçiliyi və onunla bərabər mövcud olmuş hüquqi sistem süquta uğradı. Hazırda hüquqi tənzimləmənin

sosial-iqtisadi və ideoloji əsasları dəyişir, yeni strukturlar formalaşır, habelə Azərbaycan Respublikasının hüquqi sistemində milli və beynəlxalq hüququn qarşılıqlı əlaqəsi özü yerini tutmalıdır. Eyni zamanda, dövlət və şəxsiyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin təşəkkül tapan əsl yenidən qurulması nəzərdən keçirilməlidir.

Artıq qeyd edildiyi kimi, XX əsrin 80-ci illərinin sonlarında biz hüquqi sistemimizdə meydana çıxan əsaslı dəyişikliklərin şahidi olduq. Mənəvi və hüquqi dəyərlərin yenidən nəzərdən keçirilməsi mərhələsi müşahidə olunur. Dövlətlər vasitəsilə hüquqi-normativ sistemə keçid, bu halda ideologiya qismində, ictimai fikrin təsiri altında təmin olunan ictimai-hüquqi sistemlərin mövcudluğu özünü bürüzə verir.

Hüquqi sistem sinfi istiqamətinə dair keyfiyyətini itirir, ümumbəşəri dəyərlərlə zənginləşir, insan hüquqlarının təminatı və ədalət mühakiməsi möhkəmlənir.

Məhz cəmiyyətdə ciddi struktur dəyişikliklərin müşayiət olunduğu keçid dövründə, ölkədə cinayətçılığın vəziyyəti də hüquqi sistemin dinamikasına ciddi təsir göstərməyə bilməz:

1. Sonradan dekriminallaşdırılmış anti-bazar xarakterli qeydə alınan cinayətlərin (alverlə məşğul olma, qadağan olunmuş fərdi-əmək fəaliyyəti ilə məşğul olma, kommertiya xarakterli vasitəçilik və s.) səviyyəsinin aşağı düşməsində ziddiyyət. Onların bir neçəsinin dekriminallaşdırılması bu sahədə müşahidə edilən intensiv artımdan sonra baş vermişdir. Onların artımı isə sübut edir ki, həyat qüvvədə olan qanunvericiliyin əvəzinə və qanuniləşdirilmədən çox əvvəl bir sıra bazar mexanizmləri “işə salmışdır”.

2. Hüquqi boşluğun özünü bürüzə verdiyi şəraitdə dələduzluq yolu ilə gəlir əldə etmək üçün törədilən cinayətlərin sayının intensiv artımı. Cəzasızlıq şəraitində hüquqpozumaların geniş əhatə dairəsi özünü 1992-94-cü illərdə kommertiya banklarında və digər kommertiya təşkilatlarında bürüzə vermişdir. Bununla əlaqədar, əmanətçilərin aldadılması kriminal və yarı-kriminal strukturların ilkin kapital yığılmasının gəlirli vasitələrdən biri idi.

3. Sərəncamverici səlahiyyətə malik olmaq, lisenziya vermək və ya kredit ayırmaq və s. kimi funksiyalara malik vəzifəli şəxslər tərəfindən dövlət mülkiyyətinin külli miqdarda talan edilməsi yolu ilə nəzarətsizlik və cəzasızlıq şəraitində ilkin

kapitalın toplanması. Hərraca çıxarmaqla, özəlləşdirməklə, satışa çıxarmaqla, icarəyə verməklə dövlət mülkiyyətinin inhisarlaşdırılmasının müxtəlif vasitələrindən istifadə olunurdu.

Beləliklə, ölkədə sivilizasiyalaşmış vətəndaş cəmiyyətinin və sabit hüquqi sisteminin təşəkkül-üictimai münasibətlərin bütün hüquqi formalarını (hüquq, hüquq münasibətləri, hüquq düşüncəsi, eləcə də hüquqi sistemin dövlətdə qüvvədə olan mühüm elementləri) əhatə edən dərin hüquqi islahatlar həyata keçirilir.

Qarşıya çıxan bir sıra problemlərin dəf edilməsi məqsədilə qanunda qanun layihələrinin və referendumların müstəqil ekspertlərin məcburliyini təsbit etmək, habelə sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarının ümumxalq müzakirəsi və qanun layihələri üzərində işin aparılması zamanı vətəndaşların və təşkilatların səsləndirilən fikirlərinin nəzərə alınmasını prosedurunun tam həcmdə bərpa etmək lazımdır. Respublika qanunvericiliyinin hüquqyaratma rolu ondan ibarətdir ki, onun göstərişləri daha çox elmi cəhətdən əsaslandırılır, cəmiyyətin ehtiyacları və şəxsiyyətin maraqları ilə tam uyğunluq təşkil edir, bir-birilə əlaqəli və bir-birindən asılıdır, ziddiyyətsiz və problemsizdir. Müstəsna olaraq onu qeyd etmək zəruridir ki, hər bir ayrıca normativ-hüquqi akt və onların bütöv sistemi elmi-praktiki əsaslandırılmaya malikdir.

Buradan isə müvafiq modellərin (əsaslandırmanın səviyyəsinin yüksəldilməsinin təmini, praktiki faydalılıq, respublikanın qanunvericiləri tərəfindən qəbul olunmuş qanunların və digər normativ-hüquqi aktların iqtisadi yönümlüüyü) işlənilib hazırlanması üzrə hüquqi eksperimentlərə qaçılmaz tələblərin irəli sürülməsinin zəruriliyi meydana çıxır. İstər dövlət, istərsə də yerli özünüidarətmə orqanları üçün normativ-hüquqi aktların hazırlanması qaydalarının (struktur, normativ aktların dili, hüquqi kateqoriyaların unifikasiyası, layihələrin qəbulu prosesi və s.) respublika səviyyəsində qəbulu daha çox əlverişli və faydalı olardı.

SSRİ-nin süqutu və onun mövcudluğunun başa çatması, respublikaların tam dövlət müstəqilliyi əldə etməsi bütün hüquqi quruluşun cizgilərini dəyişərək, mahiyyətə yeni məsələni ortaya qoydu. İttifaq Konstitusiyası və qanunvericiliyi simasında "üst quruluş" anlayışı aradan qalxdı və bundan sonra respublika Konstitusiyası üzərində qurulan hüquqi piramida mövcuddur. Konstitusi-

yanın əhəmiyyəti ciddi şəkildə möhkəmlənməyə başladı. Onun funksiyaları isə dəyişməkdədir, belə ki, Konstitusiyaya əvvəllər İttifaq, respublikalar və yerli aktlar arasında ötürücü və əlaqələndirmə funksiyasına malik olmaqla, ilkin olaraq respublika şəraitinə çevrilməni və detallaşdırma rolunu yerinə yetirmişdir. Hazırda bütün hüquqi tənzimləmə sisteminin vahidləşdirir, həqiqi əsas və nüvə rolunda çıxış edir. Həm respublikanın sosial-iqtisadi və siyasi quruluşunun əsaslarının təsbitində, dövlət-hüquqi inkişafının istiqamətlərinin seçimində, həm də hüquqi formaların və qarşıya qoyulan vəzifələrin həllinin metodlarının müəyyənləşdirilməsində Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il Konstitusiyası yüksək tələb sayılır. Bu "özünü təyin etmə" yalnız aparıcı humanist dəyərlərə istiqamətlənmək, öz məqsədlərini demokratik vətəndaş cəmiyyəti, hüquqi dövlət, siyasi plüralizm, şəxsiyyətin hüququ və azadlıqlarının təmin olunması və s. ideyaların həyata keçirilməsinə kömək göstərmək üçün realizə etmək kimi tələblərə cavab verir.

Azərbaycan Respublikasının müasir hüquqi sisteminin inkişafının səciyyəvi xüsusiyyətləri genişmiqyaslı kodifikasiyalaşdırma işlərinin həyata keçirilməsi, əsas hüquq sahələri üzrə vahid məəcəllələrin hazırlanmasından ibarətdir.

Qanunvericiliyin strukturunun ierarxiyasında normativ-hüquqi aktların bütün növlərinə (yerli hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının aktları istisna olmaqla) münasibətdə daxili subordinasiya baxımından bütün aktları iki qrupa bölmək olar. Söhbət bütün normativ-hüquqi aktların kodifikasiya olunmuş və digər cari qanunvericilik aktlarına bölgüsündən gedir. Bütün kodifikasiya olunmuş aktlar meydana çıxan sabit ictimai münasibətləri nizama salan, habelə yüksək səviyyədə ümumilik və davamlılıq keyfiyyətinə malik normativ göstərişləri özündə birləşdirilməsini təmin edən təşəkkül tapmış normativ material praktikasını nəzərə almaqla vahid prinsipə əsasən ümuməhatəli işlənilib hazırlanmanın nəticəsinə malikdir. Güman edilməlidir ki, kodifikasiya olunmuş aktlar, bir tərəfdən, normativ-hüquqi aktların səciyyəvi, və müstəqil qrupuna xas, digər tərəfdən adi normativ-hüquqi aktı qəbul edən dövlət orqanına münasibətdə yüksək hüquqi qüvvəyə malik nüfuz keyfiyyətlərinə malik bir sıra xüsusiləşmiş məzmun əlamətlərini özündə ehtiva edir. Bu yanaşmanın əsasında qeyd olunan aktların məzmu-

nuna, təmzimetmə obyektinin özünəməxsusluğuna və həmin sənəddə əksini tapan normalara xas olan səciyyəvi xüsusiyyətlər dayanır. Kodifikasiya olunmuş aktların başlıca meyarları aşağıdakılardır: a) aktların yüksək hüquqi tamlığı və daxili ardıcılığı; b) təsbit olunan normaların sabitliyi və davamlılığı; c) tənzim etdiyi münasibətlərin geniş dairəsi (16, 121).

Müasir dövrdə qanunvericiliyin ierarxiya strukturunun elementi kimi kodifikasiya olunmuş aktlara münasibətdə xüsusi hüquqi qüvvənin tanınması ilə əlaqədar, bu strukturun “ikiqat” özünəməxsusluğu meydana çıxır. O, qanunvericiliyin ierarxiya strukturunun qurulmasının əsasında dayanan normativ-hüquqi aktın hüquqi qüvvəsində ifadə olunur, habelə təkcə dövlət orqanları sistemində hüquqyaradıcı orqanın tutduğu yerdən deyil, həm də normativ-hüquqi aktın struktur-məzmun xüsusiyyətlərindən asılıdır. Bu, praktiki qaydanın nəticəsi ilə əlaqədardır. Sadə aktlar kodifikasiya olunmuş aktlara əlavə etməli və onları konkretləşdirməlidir, lakin zidd olmamalıdır (15, 402).

Azərbaycan Respublikasının milli hüquqi sisteminin təşəkkülü hüquqi inkişafın ümumi qanunauyğunluğunu təsdiq edir. Söhbət ondan gedir ki, “ümumi hüquq siyasi inqilablar dövründə, xüsusi hüquq isə sosial inqilablar dövründə daha tez dəyişikliyə uğrayır”. Əgər dövlət müstəqilliyinin elan olunmasından sonra ümumi hüquq sahələri sürətlə inkişaf etmişdirsə, onda müasir dövrdə xüsusi hüquqa xas olan bazar iqtisadiyyatını tənzimləyən qanunvericilik aktiv şəkildə yeni forma əldə edəcəkdir.

Azərbaycan Respublikasının əsas beynəlxalq paktları və sazişləri ratifikasiya etməsi onun hüquqi sisteminin inkişaf tarixində yeni səhifə açmışdır. Tarixində ilk dəfə olaraq Respublika öz Konstitusiyasına Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin onun hüquqi sisteminin tərkib hissəsi elan edən müddəə daxil etmişdir. Bu, hüquqi sistemin fəaliyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərən fəvqəladə əhəmiyyətli müddəadır. Bunun qəbul olunması ilə əlaqədar, mövcud norma beynəlxalq müqavilə normalarının birbaşa təsiri və məhkəmələr də daxil olmaqla, müxtəlif dövlət orqanları tərəfindən onların tətbiqi üçün yeni imkanlar açmışdır. Maraqlı fiziki və hüquqi şəxslər öz aralarında, dövlət orqanları ilə, təsisat və təşkilatlarla olan mübahisələrinin həllində bi-

lavasitə beynəlxalq hüquq normalarına istinad edə bilirlər.

Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrini hüquqi sistemə daxil edərək, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 148-ci maddəsinin II hissəsi müqavilələrin ratifikasiyasının inkorporasiyasının zəruri şərtini göstərmir. Bu onu göstərir ki, prinsip Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanları tərəfindən Milli Məclisə ratifikasiya üçün təqdim etmək öhdəliyi daşımadan Azərbaycan Respublikası adından bağladıkları müqavilələrin tətbiqinə yol vermir. Lakin təcrübədə əksər hallarda, söhbət ratifikasiya olunmuş müqavilələrdən gedəcəkdir. “Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi qaydaları haqqında” 13 iyun 1995-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu beynəlxalq müqavilələrin geniş dairəsinin ratifikasiya edilməsinin məcburiyyətini, eləcə də “qüvvədə olan qanunların dəyişdirilməsini və ya yeni qanunların qəbulunu tələb edən, habelə qanunlarda nəzərdə tutulandan fərqli qaydalar müəyyən edənlərin icrasını” (maddə 8) müəyyən edir (8, 349).

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi “mülki-hüquqi müqavilə tərəfləri arasında bağlandıqda nəzərdə tutulduğu təqdirdə, məhkəmələr tərəfindən xarici xüsusi hüquq normasının birbaşa tətbiqinin mümkünlüyünü” nəzərdə tutur (6, 697). Bununla da, müvafiq qanunun təsir qüvvəsi altına düşən və mülki-hüquqi müqavilə bağlanmış tərəflər arasında meydana çıxan mübahisənin həlli ilə bağlı hansı ölkənin qanunvericiliyinin normalarının tətbiq barədə razılıq olmadığı təqdirdə, müəyyən hallarda və məhkəmənin mülahizəsinə əsasən xarici xüsusi hüquq normasının tətbiqi mümkün ola bilər (“Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” 6 iyun 2000-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 25-ci maddəsi) (18).

Bütövlükdə, Azərbaycan Respublikasının müasir hüquqi sisteminin təşəkkülündə iki tendensiya özünü büruzə verir. Bu, bir tərəfdən, keçmi Sovet Sosialist hüququnu burjuaziya hüququndan prinsipial baxımdan fərqləndirən prinsiplərin, normaların və institutların qüvvədə olan Azərbaycan hüququndan çıxarılmasıdır, digər tərəfdən, Azərbaycan hüququnda əvvəllər burjuaziya hüququnun müstəsna atributları sayılan prinsiplərin, normaların və institutların, hətta sahələrin təzahür etməsidir.

Beləliklə, müasir Azərbaycan cəmiyyətində meydana çıxmış dəyişiklik Azərbaycan Respublikasında hüquqi dövlətin qurulması, insan hüquq və azadlıqlarının təmini məqsədini daşıyır ki, bu da dəqiq hüquqi çərçivədə situasiyaları təbiiq etmədən qeyri-mümkündür.

Zəfərlə başa çatan 44 günlük müharibə Azərbaycan hüquq sisteminin zənginləşməsində və təkmilləşməsində mühüm mərhələnin əsasını qoydu.

İşğal nəticəsində dağılmış ərazilərin bərpası və yenidən qurulması həmin ərazilərdə idarəçilik sisteminin formalaşdırılması, flora və faunaya, ekologiyaya dəymiş ziyanın aradan qaldırılması, maddi mədəniyyət abidələrinin bərpasının həyata keçirilməsinin hüquqi bazasının yaradılması istiqamətində həyata keçirilən titanik fəaliyyət yeni qanunvericilik aktlarının, normativ-hüquqi aktların yaradılması zərurəti yarandı, bu zəmində yaradılan aktlar Azərbaycan hüquq sisteminin inkişafına təkan verməklə hüquq sistemimizi zənginləşdirdi.

Arxe çətin olan bərpa işlərinin yerinə yetirilməsi prosesində yaranmış münasibətlər ictimai münasibətlərin dairəsini daha da genişləndirdi, ayrı-ayrı dövlətlərlə, beynəlxalq təşkilatlarla, firmalarla, fiziki və hüquqi şəxslərlə münasibətlərə daxil olmaq, onlarla müqavilələr imzalamaq zamanı tələbinə çevrildi. Bu isə o deməkdir ki, xarici elementin iştirak etdiyi münasibətlər sferası genişləndi ki, bu da onlarla qurulan münasibətlərin daxili hüquqla yanaşı beynəlxalq normalardan istifadə olunacaqdır. Başqa sözlə həmin münasibətləri beynəlxalq hüququ subyektinə çevirdi.

Qeyd olunanları nəzərə alsaq belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, xarici elementli münasibətlərin tənzimlənməsi üçün beynəlxalq hüququn normalarınə və prinsiplərinə istinad edilməli, beynəlxalq hüququn Azərbaycan hüququn Azərbaycan hüquq sistemninə implementasiyası həyata keçirilməlidir. Implementasiya və transformasiya gələcək perspektivdə Azərbaycan hüquq sisteminin daha da zənginləşməsinə zəmanət verəcəyi aşkar görünür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı; Qanun, 2009, 48 s.
2. Hüquq ensiklopediyası, Bakı; Qanun, 2007, 1107 s.
3. Məlikov M.F. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi. Dərslük, Bakı; Maarif, 1988, 383 s.
4. Məlikova M.F. Hüququn sistemi və sistemliliyi. Qloballaşan cəmiyyətdə hüquq elminin aktual problemləri mövzusunda respublika elmi konfransının materialları. Bakı; 2008, 3-5 s.
5. Süleymanov C. Hüquq nəzəriyyəsi. Dərs vəsaiti, Bakı; Mütərcim, 2014, 417 s.
6. Алиев Ш.М. Научно-практический комментарий к Конституции Азербайджанской Республики, Баку, 2000, с.697
7. Богданов А.Н. Новые походы к характеристике науки конституционного права на современном этапе. Курск, 1998.
8. Ведомости Верховного Совета Азербайджанской Республики, 1995, №22, с.349
9. Вопросы государства и права во французской буржуазной революции XVIII в.в. М., 1940
10. Законодательство английской революции 1640-1660 г.г. /сост.Н.П. Дмитриевский М., 1946
11. Княгинин В.Н. Место правовой системы, основанной на законе, среды иных правовых систем. Екатеринбург, 1992.
12. Марченко М.Н. Сравнительное правоведение. Оущая часть. М., 2001.
13. Матузов Н.И. Правовая система развитого социального социализма. Советское государство и право, 1983, №1.
14. Решетников Ф.М. Правовые ситемы стран мира. М., 1993.
15. Саидов А.Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности) М., 2000, с. 370
16. Сильченко Н.В. Кодификационные акты и их типы //Советское государство и право 1980, №10, с.121
17. Синуков В.П., Григорьев Ф.А. Правовая система: Вопросы правореализации. Саратов,

1995.

18. Собрание законодательства Азербайджанской Республики. 2000, №6
19. Сорокин В.В. К понятию к правовой системы. Правоведение, 2003 №2. с.8.
20. Тилле А. Право абсурда. Социалистическое феодальное права. М., 1992.
21. Тиунова Л.Б. О понятии правовой системы. Правоведение, 1985, №1.
22. Тихлимов Ю.А. Курс сравнительного правоведения. М., 1996.
23. Тихомиров Ю.А. Правовая система развитого социализма. Советское государство и право, 1979, №7.
24. Тихомиров Ю.А. Правовая сфера, общество и правовая система. Журнал российского права. 1998, № 4-5, с.8.
25. Хрестоматия памятников феодального государства и право стран Европы. / Под ред. В.М.Корстского. М., 1961.
26. Энциклопедический юридический словарь. 2-е изд., М., 1998.

Назим Джафарли

От советской системы права к правовой системе нового типа

В представленной вниманию читателей статье, обосновывается распад СССР, появление независимых государств, необходимость перехода от одной общественно-политической системы к другой, появление нового круга экономических отношений – широкого круга общественных отношений, основанного на частной собственности и рыночной экономике. Находящиеся в базе эти коренные изменения потребовали приспособления азербайджанской правовой системы к базисным отношениям.

В статье проводится сравнительный анализ правовой системы независимой Азербайджанской Республики с правовой системой, основанной на административно-командной системе.

Анализируются формирование, усовершенствование и особенности новой правовой системы Азербайджана. Оценивается реализация правовой реформы по совершенствованию и обогащению правовой системы. В этом направлении отмечаются активная работа органов правотворчества Азербайджанского государства, законы в целом, соответствие нормативно-правовых актов ресурсам и требованиям общества, а также их эффективность.

Nazim Ceferli

From the Soviet legal system to a new type of legal system

The article presented to the attention of readers substantiates the collapse of the USSR, the emergence of independent states, the need to move from one socio-political system to another, the emergence of a new range of economic relations - a wide range of social relations based on private property and a market economy. Being in the basis of these fundamental changes required the adaptation of the Azerbaijani legal system to the basic relations.

The article provides a comparative analysis of the legal system of the independent Republic of Azerbaijan with the legal system based on the administrative-command system.

The formation, improvement and features of the new legal system of Azerbaijan are analyzed. The implementation of the legal reform to improve and enrich the legal system is assessed. In this direction, the active work of the law-making bodies of the Azerbaijani state, laws in general, the compliance of legal acts with the resources and requirements of society, as well as their effectiveness are noted.